

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-подільський національний університет імені Івана Огієнка
факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра
з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОТОРНОЇ СФЕРИ
ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ФУНКЦІЙ
МОВЛЕННЯ ЗАСОБАМИ ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи KorL1 – M19
спеціальності 016 Спеціальна освіта
за освітньою програмою
Логопедія. Спеціальна психологія
Кузнєцова Марія

Керівник:
Сімко Алла Володимирівна,
кандидат психологічних наук, старший
викладач кафедри логопедії та
спеціальних методик

Рецензент:
Вержиховська Олена Миколаївна,
кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ МОТОРНОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ МОВНОГО РОЗВИТКУ	8
1.1. Особливості розвитку дрібної моторики у дітей з затримкою мовного розвитку.....	8
1.2. Специфіка корекційної роботи з дітьми із затримкою мовного розвитку.....	18
Висновок до 1 розділу.....	25
РОЗДІЛ 2. АДАПТИВНА ФІЗКУЛЬТУРА ЯК ЕЛЕМЕНТ ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ	27
2.1. Адаптивне фізичне виховання як засіб корекції мовних порушень у дошкільників.....	27
2.2. Завдання та принципи адаптивної фізичної культури.....	36
2.3. Використання засобів адаптивної фізичної культури в процесі виховання дошкільників із порушеннями мови.....	40
Висновок до 2 розділу.....	46
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА МЕТОДИКИ, ПРАКТИЧНЕ ВТІЛЕННЯ ТА ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЮЧОЇ РОБОТИ З РОЗВИТКУ МОТОРНОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	48
3.1. Методи, організація і результати наукового дослідження. Процедура і методика дослідження.....	48
3.2. Організація наукового дослідження.....	52
3.3. Опис корекційно-розвиваючої програми.....	55

3.4. Отримані результати та їх аналіз.....	63
Висновки до 3 розділу.....	70
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Актуальність теми. В даний час відзначається різке збільшення дітей з відхиленнями в психомоторному і мовленнєвому розвитку. Помітно зростає кількість спеціальних корекційних груп, реабілітаційних центрів та консультативних пунктів.

Питання корекції мовленнєвих порушень у дошкільників зростає з кожним роком все гостріше. Це пов'язано і з погіршенням екологічного стану природи, якості продуктів харчування та іншими причинами.

У дослідженнях в сфері фізичної реабілітації дошкільників із порушенням функції мовлення найважливішим є аспект максимально можливого виключення помилок з процесу освоєння моторних рухів є головною вимогою.

Розрізняють поняття «помилки» і «допустимих відхилень». Основні теоретичні концепції «безпомилкового» навчання: теорія поетапного формування розумових, перцептивних, моторних дій і понять (П. Гальперін), концепція формування образу в системі психічної регуляції діяльності (Н. Завалов, Б. Ломов, В. Пономаренко), поняття «чистого» перцептивного навчання при освоєнні виконавчої діяльності (Н. Гордєєва, В. Зінченко), концепція «штучного керованого середовища» (І. Ратов), теорія і методика формування моторних дій із заданим результатом (С. Євсєєв), засоби і методи навчання, розвитку та відновлення дитини, засновані на примусовому впливі на певні частини тіла.

Л. Шапкова розглядає адаптивну фізичну культуру як частину загальної культури, підсистему фізичної культури, одну із сфер соціальної діяльності, що спрямована на задоволення потреб особистості з певними потребами в моторній активності, становленні, збереженні та підтримці здоров'я, особистісного розвитку, самореалізації фізичних і духовних сил, з метою покращення якості життя, соціалізації й інтеграції дитини в суспільство.

На думку С. Євсєєва, адаптивна фізична культура – ширше поняття у порівнянні з лікувальною фізичною культурою й фізичним вихованням дітей, які мають відхилення у стані здоров'я. Зокрема, і діти, що мають порушення функції мовлення. Адаптивна фізична культура – це система удосконалення й гармонізації усіх сторін та властивостей людини з відхиленнями у стані здоров'я (фізичних, інтелектуальних, емоційно-вольових, естетичних, етичних й ін.) за допомогою фізичних вправ, природно-середовищних і гігієнічних чинників, як специфічний процес, результатом якого є оптимізація стану та розвитку людини в процесі комплексної реабілітації й соціальної інтеграції.

Проблема фізичної реабілітації дітей з обмеженнями в стані здоров'я досить актуальна, тому що фізичне виховання є не тільки засобом зміцнення здоров'я, підвищенням моторних можливостей, потужним чинником корекції порушених функцій і можливого надбання життєвих компенсацій. Характер відхилень у розвитку організму при різних формах зниженої функціональності обумовлює відповідні зміни в адаптації до навколишнього середовища

Зусилля фахівців з адаптивної фізичної культури, які працюють з цією групою дітей, повинні бути спрямовані, головним чином, на пошук ефективних форм і методів соціальної та фізичної адаптації дітей з порушеннями функції мовлення. Дотичність в розвитку фізичних і психічних якостей дітей визначає необхідність комплексного підходу до вирішення цієї проблеми

Виходячи з вище зазначеного, актуальність дослідження обумовлена проблемною ситуацією, яка полягає у недостатній методичній базі для корекції мовлення дошкільників засобами фізичної реабілітації, що дозволяє сформулювати тему нашої роботи: «Особливості розвитку моторної сфери дошкільників з порушеннями функцій мовлення засобами фізичної реабілітації».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально визначити педагогічні умови існуючої методичної бази з питань корекції

моторних навичок дошкільників, які мають порушення функцій мовного розвитку та сформувавши корекційну програму з даного питання із використанням інструментів фізичної реабілітації

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання:**

1) вивчення специфіки корекційної роботи з розвитку моторики дошкільників із затримкою мовного розвитку;

2) аналіз методів та принципів адаптивної фізкультури в корекційній роботі із дошкільниками, що мають порушення мовної функції;

3) створення процедури і методика дослідження корекційно-розвиваючої роботи з розвитку моторики дошкільників за допомогою занять фізичної культури;

4) аналіз результатів дослідження

Об'єкт дослідження – розвиток моторної сфери дошкільників із порушенням мовної функції

Предмет дослідження – використання засобів фізичної культури у корекції моторики дітей із порушенням мовленнєвої функції

Практична значущість полягає в подальшому використанні опрацьованої теоретичної бази з даного питання та в застосуванні розробленої корекційної методики в дошкільних закладах для дітей із затримкою мовного розвитку.

Методи дослідження. Для досягнення мети застосовувались методи теоретичного та емпіричного дослідження:

- *теоретичні:* аналіз, синтез, порівняння, узагальнення наукової літератури з досліджуваної проблеми, метод моделювання та ін.;
- *емпіричні:* педагогічний експеримент; діагностичні методи: анкетування, індивідуальні бесіди, колективне опитування, аналіз результатів діяльності; кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.

Наукова новизна полягає у розробці корекційної програми з розвитку моторики дошкільників із затримкою мовного розвитку в дошкільних спеціалізованих закладах

База дослідження: Дослідження проводилося у місті Житомир, ЗДО № 49 «Дивосвіт», ЗДО № 63 «Вербиченька». У дослідженні взяли участь 44 дитини 5-6 років, 20 дітей старшої групи із типовим розвитком (група А), 12 дітей учні старшої групи із ЗМР (група Б), 12 дітей старшої групи із ЗМР (група В) в ЗДО м. Житомир.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорювалися та отримали схвалення на *VI Міжнародній науково-практичній конференції* «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2020 р.).

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг роботи складає 88 сторінок.

ВИСНОВКИ

1. Рівень комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини заявляє про причини реального процесу успішності або неуспішності її взаємодії зі світом соціального і природного оточення. Комунікативно-мовленнєвий аналіз досягнень дитини у спілкуванні з оточенням відображає оцінку розуміння дитиною комплексної системи «людина-ситуація», а також прояв особистісних надбань комунікативного досвіду – ціннісних орієнтацій, очікувань, уявлень про себе та іншу людину

2. Оскільки в комунікативно-мовленнєвому розвитку відбивається поява новоутворень, що забезпечують успішність цілей взаємодії, саме тому в характеристику новоутворень включені: мотиви, що відбивають конкретні спонукання (потреби) дитини до спілкування; операціональні компоненти когнітивного зростання, що характеризують розуміння дитиною системи «людина-ситуація» і оволодіння адекватними засобами взаємодії в ній (експресивними і мовними). У термін «людина» включена загальна картина уявлень дитини про себе (образ «Я», самопізнання), образ дорослої людини (близьких, незнайомих людей), образ однолітків, молодших і старших дітей. При цьому система «людина» відбиває уявлення дитини про емоційні і фізичні стани, дії, переживання людей, про характеристики їхніх особистісних якостей (злий, добрий, справедливий).

3. Формування мовлення дошкільнят складається з різних структурних компонентів: мовленнєва компетенція як одна з ключових базисних характеристик особистості; мовленнєвий розвиток, тобто формування певних мовленнєвих вмінь і навичок, які забезпечують функціонування мовлення; навчання мови, пов'язане з певним обсягом елементарних знань про мову й мовлення, що формуються на основі розвитку мовного чуття й водночас зумовлюють цей розвиток; мовленнєве виховання, метою якого є виховання мовленнєвої культури особистості

4. Для визначення поняття «затримка мовленнєвого розвитку» необхідно визначити, що є нормою мовленнєвого розвитку. Так, у своїх роботах Л. Волкова зазначає, що норма мови належить до загальноприйнятих варіантів вживання мови у процесі мовленнєвої діяльності зі збереженими психофізіологічними механізмами мовлення, тому порушення мови є відхиленням від мовної норми, що свідчить про розлад функціонування психофізіологічних механізмів мовленнєвої діяльності. Як правило, у корекційній педагогіці затримку психомовного розвитку поділяють на первинну і вторинну. Первинна затримка формується при структурних ушкодженнях головного мозку або через органічну патологію центральної нервової системи. Вторинна затримка виникає на тлі первинно неушкодженого головного мозку внаслідок хронічних соматичних захворювань (порок серця, інших), що супроводжуються церебральною недостатністю

5. Практика навчання та виховання молодших школярів з порушеннями функцій мовленнєвого розвитку свідчить, що своєчасно почата реабілітація та абілітація засобами освіти дозволяє сприяти гармонійному розвитку, корегувати чи компенсувати наявні порушення, а також попередити розвиток відхилень вторинної та третинної природи, і, в результаті, значно знизити рівень соціальної ізоляції учнів, досягти максимально можливого для кожної дитини рівня психофізичного розвитку та ступеню інтеграції в українське суспільство.

6. Корекційно-розвивальна робота – вагомий напрям педагогічної діяльності в системі навчально-виховного процесу спеціальної освіти для дітей з порушеннями мовного розвитку. І адаптивна фізкультура є важливою складовою цієї роботи. Фізична реабілітація призначена для оптимізації реалізації найважливіших корекційно-розвивальних завдань адаптивної фізичної культури визначеною групою дошкільників у певний час. Завдання адаптивної фізкультури визначаються нагальними потребами дошкільників

старшого віку: для різних дітей будуть розбіжними домінуючі корекційно-розвивальні завдання в один і той самий період навчання. Тому важливо з відповідальністю підійти до вибору та реалізації напрямів, підбору засобів та методів адаптивної фізкультури в процесі розвитку моторної сфери дошкільників із затримкою мовного розвитку.

7. Корекційно-розвиваючу програму розроблено з урахуванням особливостей психофізичного розвитку дітей з легкою та помірною затримкою мовленнєвого розвитку. Під час реалізації поставлених завдань обов'язково здійснюються й інші, а саме: оздоровчі, освітні, розвивальні, виховні. Але акцент – саме на визначених завданнях. У зв'язку з тим, що кожна дитина має свою динаміку та потенційні можливості розвитку, втілення завдань програми залежить від відповідності комплексу використаних засобів фізичного виховання та дотримання гігієнічних принципів при організації навчального процесу індивідуальним особливостям психофізичного розвитку дітей.

8. Молодший дошкільний вік характеризується високою інтенсивністю фізичного і психічного розвитку. Підвищується активність дитини, посилюється її цілеспрямованість; різноманітнішими і координованими стають рухи, в тому числі і моторна сфера дитини.

Виходячи з концепції модернізації змісту корекційної освіти, виникає логічна необхідність по-новому розглянути проблематику ефективності корекції та оптимізації організації системи допомоги дітям із порушеннями мовлення. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вдосконалення існуючих і створення нових ефективних засобів на основі інноваційних технологій, методів і прийомів профілактики та корекції мовленнєвих порушень, які підвищують потенційні можливості гармонійного, всебічного та цілісного розвитку особистості дитини-логопата. Слід зазначити, що розвивати на мову дитини необхідно не тільки на заняттях, а й удома, на

вулиці, тобто скрізь. Для цього слід більше спілкуватися з малюком, допомагаючи йому досягти цей світ

9. Проведене нами дослідження показало низький рівень розвитку загальної моторики у дітей, що мають затримку мовної функції. Було вирішено розробити програму з впровадження фізичної активності дітей молодшого шкільного віку для корекції та розвитку загальної моторної сфери дітей. Відповідно, корекції мовленнєвої функції дошкільників, оскільки, доведено, що ці сфери взаємодіють.

Проведене нами дослідження мало свої позитивні результати. Ефективність корекційно-розвиваючої програми доведена, спостерігається високий показник динаміки усіх фізичних якостей у дітей із ЗМР в експериментальній групі. Середній приріст за навчальний рік склав 38,8% у порівнянні із класом, що навчався за програмою ЗМР фізичної культури склав 24,5 %.

Результати дослідження дають підстави для висновку, що корзроблена корекційна програма з розвитку моторної сфери дошкільників засобами фізичної реабілітації, дає позитивні результати, і допомагає дітям досягти норми в розвитку мовленнєвої сфери, та в загальному психо-фізіологічному розвитку дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаптивное физическое воспитание и спорт / Джозефа П. Винника; пер. с англ. И. Андреев. – Киев: Олимп. лит., 2010. – 608 с
2. Антонюк С. Д. Адаптивное воспитание в практике спортивно-оздоровительной работы: Учеб.-метод. пособие. Тамбов/ С. Д. Антонюк, Л. Н. Макарова, А. В. Сычов. – М. : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2004. – 212 с.
3. Бегидова Т. П. Основы адаптивной физической культуры: учеб. пособие / Т. П. Бегидова. – Москва : Физкультура и Спорт, 2007. – 92 с.
4. Безруких М. М. Возрастная физиология развития ребёнка / М. М. Безруких. – Москва: «Академия», 2002. – 257 с.
5. Биковець Л. Л. Вплив рухів пальців рук на розумовий та мовленнєвий розвиток дитини дошкільного віку/ Л. Л. Биковець // Таврійський вісник освіти, 2012. – №2. – С. 124–131.
6. Блинова Л. Н. Особенности моторики / Л. Н. Бикова // Диагностика и коррекция в образовании детей с задержкой психического развития. – Москва, 2002. – С. 34–38.
7. Большакова С. Е. Формування дрібної моторики рук: Ігри та вправи / С. Е. Большакова. – Москва: ТЦ Сфера, 2006. – 89 с.
8. Вільчковський С. С. Організація рухового режиму дітей у дошкільних навчальних закладах / С. С. Вільчковський. – Тернопіль: Мандрівець, 2008. – 301 с.
9. Воробйова С. Л. Розвиваючі ігри для дошкільнят / С. Л. Воробйова. – Санкт-Петербург: Вид. дім «Літера», 2006. – 98 с.
10. Глазырина Л. Д. Физическая культура – дошкольникам: младший возраст: пособие для педагогов дошк. Учреждений / Л. Д. Глазырина. – Москва: Владос, 2001. – 322 с.

11. Григорьева Л. П. Дети с проблемами в развитии (комплексная диагностика и коррекция) / Л. П. Григорьева. – Москва: ИКЦ «Академкнига», 2002. – 415 с.
12. Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посіб. / Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, І. М. Біла та ін.; за ред. Т. О. Піроженко; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – Київ – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 272 с.
13. Дмитриев А. А. Физическая культура в специальном образовании / А.А. Дмитриев. – Москва : Академия, 2002. – 176 с.
14. Забаровская Ю. И. Шаг за шагом. Программа коррекционно-развивающей работы с детьми раннего возраста: Методическое пособие для педагогов / Ю. И. Забаровская. – Санкт-Петербург: ООО «Издательство ДетствоПресс», 2012. – 192 с.
15. Евсеев С. П. Теория и организация адаптивной физической культуры: учебное пособие / С. П. Евсеев. – Москва : Советский спорт, 2002. – 235 с.
16. Евсеев С. П. Адаптивная физическая культура / С. П. Евсеев, Л. В. Шапкова. – Москва : Советский спорт, 2000. – 240 с.
17. Епифанцева Т. Б. Настольная книга педагога-дефектолога / Т. Б. Епифанцева. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 458 с.
18. Ершова Н. В. Занятия с дошкольниками, имеющими проблемы познавательного и речевого развития. Ранний дошкольный возраст / Н. В. Ершова. – Санкт-Петербург: ООО «Издательство «Детство-Пресс», 2011. – 144 с.
19. Кириллова Е. В. Формирование предпосылок коммуникативной деятельности у безречевых детей: дис. канд. пед. Наук / Е. В. Кириллова. – Москва. 2001. – 341 с.
20. Кобзарь Л. В. Проблемы коррекции недостаточности ручной моторики у дошкольников со сложными нарушениями в развитии / Л. В. Кобзарь // Дефектология. – 2011. – № 1. – С. 35–44.

21. Колупаєва А. А. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів / А. А. Колпаєва. – Київ : «АТОПОЛ», 2010. – 96 с.

22. Кравченя Є. Е. Комп'ютерні технології в навчанні дітей з порушенням моторики / Є. Е. Кравченя // Дефектологія. – 2003. – № 6. – С. 43–51.

23. Круцевич Т. Ю. Теорія і методика фізичного виховання / Т. Ю. Круцевич. – Київ: Олімпійська література, 2008. – 393 с.

24. Куртова Г. Ю. Визначення відношення майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності в інклюзивному класі / Г. Ю. Крутова // Вісн. Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 147. – Том I. Серія: Пед. науки. Чернігів: ЧНПУ, 2017. – С. 312–315.

25. Левченко И. Ю. Психологическое изучение детей с отклонениями в развитии / И. Ю. Левченко. – Москва: Коррекционная педагогика, 2005. – 152 с.

26. Литош Н. Л. Адаптивная физическая культура. Психолого-педагогическая характеристика детей с нарушениями развития / Н. Л. Литош–Москва: СпортАкадемПресс, 2002. – 140 с.

27. Малыши, физкульт-привет! Система работы по развитию основных движений детей раннего возраста. – Москва : Издательство «Скрипторий 2003», 2006. – 120 с.

28. Машталер А. С. Розвиток дрібної моторики у дітей із загальним недорозвиненням мовлення / А. С. Машталер // Таврійський вісник освіти. – 2015. – № 4. – С. 242–247.

29. Методы обследования речи детей: Пособие по диагностике речевых нарушений. – Москва, 2003. – 238 с.

30. Миронова С. П. Основи корекційної педагогіки / С. П. Миронова. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 264 с.

31. Напрямки формування рухової сфери дітей з обмеженими можливостями: Збірка матеріалів з досвіду роботи фахівців відділення медичного супроводу Херсонського обласного центру соціальної реабілітації дітей-інвалідів. – Херсон: Олді-плюс, 2009. – 84 с
32. Овчинникова Т.С. Двигательный игротренинг для дошкольников / Т. С. Овчинникова. – Москва: «Речь», 2009. – 179 с.
33. Осадченко Т. М. Адаптивне фізичне виховання / Т. М. Осадченко, А. А. Семенов, В.Т. Ткаченко – Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. – 211 с.
34. Особливі діти в умовах загальноосвітньої школи (досвід закладів освіти Дніпровського району м. Києва)/ Упорядник Сидоренко Н.А. – Київ: РНМЦ Дніпровського району, 2015. – 64 с.
35. Печора К.Л. Дети раннего возраста в дошкольных учреждениях / К. Л. Печора. – Москва: Мозаика-Синтез, 2004. – 212 с.
36. Піроженко Т. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини / Т. Піроженко. – Київ : Нора-принт, 2002. – 311 с.
37. Піроженко Т. О. Методологічні основи вивчення ціннісних орієнтацій дитини дошкільного віку. Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України/ Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, К. В. Карасьова, Л. І. Соловйова. – Київ : ГНОЗІС. 2011. Т. XIII. Проблеми загальної та педагогічної психології. Ч. 7. – С. 142–150.
38. Попов С. Н. Лечебная физическая культура / С. Н. Попов. – Москва: Академия, 2005. – 413 с.
39. Ребенок. Раннее выявление отклонений в развитии речи и их преодоление. – Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2001. – 286 с.
40. Розвиток дрібної моторики рук / Упор. О. В. Власова; іл. О.В. Зеркалій. – Харків: Вид. група «Основа», 2010. – 159 с.
41. Солодков А.С. Фізіологія людини. Загальна. Спортивна. Вікова / А. С. Солодков. – Москва: Олімпія Прес, 2005. – 528 с.

42. Стребелева Е.А. Психолого-педагогическая диагностика развития детей раннего и дошкольного возраста / Е. А. Стребелева. – Москва : Просвещение, 2009. – 184 с.

43. Тарасова Т. А. Контроль физического состояния детей дошкольного возраста / Т. А. Тарасова. – Москва: ТЦ Сфера, 2005. – 176 с.

44. Тищенко В. Як навчити дитину правильно розмовляти від народження до п'яти років / В. Тищенко. – Київ: Літера ЛТД, 2008. – 128 с.

45. Трачук С. В. Рухова активність і збереження здоров'я дітей у процесі фізичного виховання / С. В. Трачук // Теорія і методика фізичного виховання і спорту, 2008. – №1. – С.69–71.

46. Трояновська М. М. Адаптивна фізична культура : навч.-метод. посіб. для студентів факультетів фізичного виховання / М. М. Трояновська. – Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2018. – 104 с.

47. Українське дошкілля : програма виховання та навчання дітей в дошкільних закладах / Уклад. О. В. Дідух, О. І. Білан. – Львів, 1999. – 194 с.

48. Ушакова О. С. Развитие речи дошкольников / О. С. Ушакова. – Москва: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 256 с.

49. Филичева Т. Б. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста / Т. Б. Филичева. – Москва: Айрис-пресс, 2008. – 224с.

50. Частные методики адаптивной физической культуры / Под ред. Л. В. Шапковой. – Москва : Советский спорт, 2003. – 464 с.

51. Цвынтарный В. В. Играем пальчиками и развиваем речь / В. В. Цвынтарный. – Санкт-Петербург: «Лань», 1998. – 16 с.

52. Швецов А. Г. Формирование здоровья в дошкольных учреждениях / А. Г. Швецов. – Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006. – 174 с.

53. Шереметьева Е. В. Педагогические подходы к выявлению задержки речевого развития в раннем возрасте/ Е. В. Шереметьева // Онтогенез речевой деятельности: норма и патология. – Москва : «Прометей» МПГУ, 2005. – С. 156-161.